

ARIF MƏMMƏDOV

*Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Sumqayıt filialı,
professor, tarix elmləri doktoru*

E-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

**SUMQAYITDA NOVRUZ ƏNƏNƏLƏRİ
(Etnoqrafik materiallar əsasında)***Açar sözlər:* Novruz, bayram, tonqal, çərşənbə, üzərlik*Ключевые слова:* Новруз, праздник, костер, вторник, рута*Keywords:* Novruz, holiday, bonfire, Tuesday, bot.rue

Hələ XX əsrin II yarısında Sumqayıt ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı burada e.ə III-II minilliklərə aid böyük bir nekropolun tapılması, tarixi etibarilə Dərbənd və Şamaxı məscidlərindən sonra 3-cü hesab edilən, VIII əsrə aid Corat məscidinin varlığı Azərbaycanın bu bölgəsinin də qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri olduğunu söyləməyə əsas verir. Təqdim olunan məqalə Azərbaycan xalqının qədim bayramlarından biri olan Novruzun Sumqayıtda keçirilməsindən bəhs edir. Arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlar zamanı əldə olunmuş elmi nəticələr bir daha milli bayramımız olan Novruzun qədimliyini göstərir. Yazılı mənbələrdə verilmiş məlumatlar da məqalədə analiz olunmuş və yeni elmi nəticələrə gəlinmişdir.

Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlar, eləcə də dövrümüza gəlib çatan yazılı mənbələr bu qədim diyarda müxtəlif bayramların keçirildiyi, lakin onların hamısının dövrümüza qədər gəlib çatmadığı haqqında fikir söyləməyə əsas verir. Müxtəlif tarixi şəraitlərdə ayrı-ayrı hökmdarların şərafinə keçirilmiş bayramlardan fərqli olaraq, “Novruz bayramı” hətta işğallar dövründə belə heç bir hökmdarın diqqətindən kənarda qalmamış, əsl xalq bayramı kimi yüksək səviyyədə qeyd edilmişdir. Bu da ilk növbədə Novruz bayramının daha qədim köklərə bağlı olması ilə əlaqələndirilməlidir.

Hələ lap qədim zamanlardan yazın gəlişi Azərbaycanın əkinçi-maldar tayfaları tərəfindən, şadlıq, sevinc mənbəyi olaraq bayram kimi qeyd edilmişdir. Bu həmdə qışla yazın mübarizəsində yazın (xeyirin) qış (şər)- işığın zülmət üzərində qələbəsi kimi başa düşülürdü.

İlk insanlar hələ daş dövründə yazın gəlişi ilə əlaqədar məhsul bolluğunu bayram kimi qeyd edirdilər. Bu haqda ən dolğun məlumatlar mezolit (orta daş) dövrünə aid Qobustan qayaüstü təsvirlərindən məlumdur və 13-14 min il bundan əvvəlki dövrə aid edilir. Qayaüstü “Yallı” rəqslərində məhz yazın gəlişi ərəfəsindəki bayram şənliklərindən bəhs edilir. Sonrakı dövrlərdə isə Novruz bayramının keçirilməsi ənənəvi hal alır. Gecə ilə gündüzün bərabərləşməsi (martın 20-dən 21-nə keçən gecə) və yeni günün gəlişi insanlar tərəfindən sevinclə qarşılanır.

*Novruz gəldi, yaz gəldi,
Bir əlində saz gəldi.
Bir əlində xonçası,
Açıb gülün qönçəsi*

Söyləyərək şadyanalıq edirlər. Ümumilikdə, yazın gəlişi dərd bələdan qurtuluşa, ərzaq bolluğuna ümid yaradır. El arasında da təsadüfi deyilmir: “Mart çıxdı, dərd çıxdı”.

Sumqayıt və onun ətraf qəsəbələrində Novruz bayramının gəlişinə ilk hazırlıq işləri kiçik çillənin çıxması ilə başlanır, həm təsərrüfat işlərinə, əkin-biçinə hazırlıq görüb, həm də ev-eşik təmizlənilib səhmana salınır, hər şey təzələndirdi. Bununla da, bütün dərd-bəla evdən uzaqlaşdırılmış olurdu. Sumqayıt və onun ətraf qəsəbələrində Novruz bayramının gəlişi ilə əlaqədar bir sıra oyun və əyləncə xarakterli ayin və mərasimlər də icra olunur. Məsələn axır çərşənbədə hər bir həyətdə qalanan tonqalla yanaşı, hamının görə biləcəyi hündür bir yerdə məhəllə, kənd tonqalı da qalanır. Əsas şənliklər də ümumi tonqalın ətrafında keçirilir.

Hamı tonqal üstündən hoppanır. Ötən ilin ağrı-acılarını tonqala atır. Gənc cavan qızlar gün çıxmamış axar suyun üstündən hoppanaraq oxuyurlar:

*“Atıl-matıl çərşənbə,
Ayna təkin bəxtim açıl çərşənbə”.*

Novruz şənliklərinin keçirilməsi ilə bağlı məlumatlar XII əsr dahi Azərbaycan şair və filosofu Nizami Gəncəvinin əsərlərində də vardır:

*Novruz ilə sədə bayramlarında,
Ayınlar yenidən olurdu bərpa.
Ər üzü görməmiş gəlinlər-qızlar,
Evindən sevinclə dışarı çıxar.
Əllər al hənalı, üzlər bəzəkli,
Hər yandan gəlirdi coşğun ürəkli.
Hər bir qıvrım saçlı, gəlişi gözəl,
Ayaq yerə döyər, şappıldadar əl.
Əlində sərv kimi güldən bir dəstə,
Sərv də bənzəyərdi çiçəkparəstə.
Hər il qızlar bu gün axır hər yandan,
Verərlər bu geniş işrətə meydan (2).*

S.Vurğun isə Sumqayıt və ətraf qəsəbələri də daxil olmaqla bütün Azərbaycanda axır çərşənbənin keçirilməsini bu cür təsvir edir:

*“Axır çərşənbədir il tamam olur,
Uşaqlar hoppanır od-alov üstədən,
Od da yandırmayıb heç kəsi qəsdən,
Elə bil odun da ürəyi vardır.
Baxın hər qapıda bir tonqal yanır,
Göyə şölə düşür, yer işıqlanır,
Od da mehribandır bu gün insana.
Elə bil onunda qəlbində yanan
Müqəddəs arzular, xoş əməllər var.
Bu gün nə şaxsey var, nə də ki vaxsey
Nə zəncir vuran var, nə də baş yaran.
Ötür hər ürəkdə sevdalı bir ney.
Baharın eşqiylə xoşbəxtidir insan. (1)*

Axır çərşənbə günündə ailəni dərddən bələdən uzaqlaşdırmaq, pis gözü yandırmaq məqsədilə tonqal şənliklərində adətən oda üzərlik atırdılar.

Üzərliyə inamla bağlı dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin “Sirlər Xəzinəsi” poemasında (İqbalnamədə) də məlumat verilir.

*Üzərlik yandırırılar göz dəyən üçün,
Od yaxıb-yandırır dərddən büsbüttün.
Əfsunçu bu sirri belə şərh edir,
Üzərlik alovla göyə qalxanda,
Onun tüstüsü fələyə çatanda,
Fələk özü yoldan qaytarır bəlanı.*

Üzərliklə bağlı xalq arasında söylənilən bayatılar da vardır.

*Üzərliksən havasan,
Cəmi dərddə davasan,
Hər yerdə sən yanarsan,
Qada bala apararsan.*

Yaxud;

*Üzərliksən havasan,
Min bir dərddə davasan,
Səni oda salaram,
Qada bala sovasan.*

Ümumiyyətlə, Novruz bayramına qədər dörd çərşənbə qeyd edilir. Əzəl çərşənbə, yaxud yalançı çərşənbə adı ilə tanınan “**Su çərşənbəsi**”, ikincisi oda inam və mifoloji təsəvvürlərlə bağlı keçirilən “**Od çərşənbəsi**”, üçüncüsü ağacların tozlanması ilə əlaqədar “**Yel çərşənbəsi**”, sonuncusu isə torpağın oyanışı ilə bağlı qeyd olunan “İlaxır çərşənbə”, yaxud “**Torpaq çərşənbəsi**”dir.

Sumqayıt və ətraf qəsəbələrində Novruz bayramında icra edilən adətlər içərisində “bəxt açma fəli”, “qulaq fəli”, “kuzə fəli”, “qıfıl və düyünaçma” və s. kimi ayinlər də vardır. Bu ayinlərin hər birinin yozumu ilk rast gəlinən adamın edəcəyi hərəkət və ya deyəcəyi cavabla müəyyənləşdirilirdi.

Novruz şənliklərində “kasa çalma”, “baca-baca”, “şal sallamaq” adətləri də icra olunur. Sumqayıt və ətraf qəsəbələrində də icra olunan bu ayinlər S. Vurğunun şeirlərində aşağıdakı kimi xatırlanır:

*Gələndə hər bahar novruz bayramı,
Hərənin başında bir keçə papaq,
Düşüb qapılara gəzərdi hamı,
Hər çıxan tüstüdən bir pay umaraq (1).*

Azərbaycanda “Şal sallama” adəti Məhəmməd Hüseyn Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” adlı əsərində bu cür qələmə alınır:

*Bayram idi, gecə quşu oxurdu,
Adaxlı qız bəy corabı toxurdu,
Hər kəs şalın bir bacadan soxurdu,
Ay nə gözəl qaydadı şal sallamaq,*

Bəy şalına bayramlığın bağlamaq (3. 41).

Evə və ya həyəətə atılan şala, bayram şirniyyatı, boyanmış yumurta, araqçın corab, əlcək və s. qoyulurdu. Adətən hər kəs ünsiyyəti olan qapılara şal atmaq istəyirdi. Bu cür hadisələri qələmə alan Şəhriyar yazırdı:

*Şal istədim, mən də evdə ağladım,
Bir şal alıb tez belimə bağladım.
Qulamgilə qaçıb şalı salladım,
Fatma xala mənə corab bağladı.
Xan nənəmi yada salıb ağladı (3. 41).*

Azərbaycanda Novruz şənliklərinin keçirilməsi haqqında fransız səyyahı Şardenin qeydlərində də məlumatlar vardır. Hamının Novruzda təzə paltar geydiyini görən Avropa səyyahları “Novruz bayramını” həm də “Təzə paltar” bayramı adlandırırdılar.

Novruz adət - ənənələri ilə bağlı keçirilən mərasimlər xalq şairi İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanında, S.Vurğunun “Komsomol” poemasında geniş təsvir edilir.

Novruz bayramında qız gəlinlərin “**Xınayaxdı**” adəti haqqında “Qurbani” dastanında məlumat var:

*Bayram olur **xına** yaxır dəstinə,
Gül göndərir həmdəminə, dostuna.
Bu adəti S.Vurğun belə ifadə edir:
Bəzənib-düzənib gəlinlər, qızlar,
Xına da qoyurlar öz əllərinə (1).*

M.Şəhriyada isə Novruz bayramındakı “**Xınayaxdı**” adəti haqqında belə deyilir:

*Bayram olub qızıl palçıq əzərlər,
Naxış vurub otaqları bəzərlər,
Taxçalarda düzmələri düzərlər,
Qız-gəlinin findıqçası, hənəsi
Həvəslənər anası, qaynanası (3. 42).*

Novruz bayramı günlərində nişanlı qızlara bəzəkli bayram xonçaları aparılırdı.

Novruz bayramı ərəfəsində Sumqayıtda bazar və dükanlar ağardılır, güllərlə bəzədilirdi.

Novruz bayramının ən yaxşı ənənələrindən biri də Bayram günündə küsülülərin barışmasıdır. Əks halda onlar “7 (yeddi) il küsülü qalar” deyirlər.

Bayram günlərində buğdanı qovurub kirkirədə çəkərək “qovut” hazırlanır, samovar qalanır, hər bir evdə bayram plovu bişirilir, masanın üstünə güc, qüvvət rəmzi olan qoz, fındıq, şabalıd, şirniyyatlardan şorqoğal, şəkərbura və s. qoyurlar. Gənc qızlar olan evlərdə “sevgi” sözünün baş hərfi ilə başlanan 7 adda nemət süfrəyə düzülür. Məsələn, sünbül, səməni, su, sirkə, səbzi, süd, sarıkök. Ümumilikdə süfrəyə yeddi adda yemək düzülməli, evdə olan hər adamın adına bir şam yandırılmalıdır.

Adətən, Novruz hədiyyələri içərisində soğan qabığından qırmızı boyanmış yumurta da aparılırdı ki, bu da bir növ həyatın əmələ gəlməsi və canlıların simvolu kimi qəbul edilirdi. Adətən boyanmış yumurtaların sayı evdəki uşaqların sayı qədər olmalı idi.

Novruz bayramında “**Qodu-qodu**” mərasimi icra olunur. Bu mərasim vaxtı bu cür oxuyurlar:

Yaxud,

Qodu-qodunu gördünmü?
Qoduya salam verdinmi?
Qodu burdan ötəndə,
Qırmızı günü gördünmü?

Qoduya qaymaq gərək,
Qablara yaymaq gərək,
Qodu gün çıxarmasa,
Gözlərin oymaq gərək.

Novruz bayramında icra olunan ən mühüm ayinlərdən biri də “**Kosa-Kosa**” oyunudur. Bu oyun əvvəllər “**Mir Novruz**” adı ilə tanınmışdır. Kosa və keçəl qapı qapı gəzər, insanları şənəlendirər və bayram payı toplayardılar. Kosanı və keçəli qarşılayan insanlar oxuyardılar:

*A kosa-kosa gəlsənə, gəlib salam versənə,
Çömçəni doldursana, kosanı yola salsana.
Novruz Novruz bahara ,güllər güllər bahara,
Bağçalarda gül olsun, gül olsun, bülbül olsun.
Bayram gəlir, qohum-qardaş sağ olsun.
Şadlıq olsun, ləzzət olsun, dad olsun.
Tanış-biliş, uzaq-yaxın, yad olsun.
Qoy düşmənin canı çıxsın, fəğan dad olsun.
Bircə qismət verin, kosa şad olsun.*

Nəğmənin sonrası belə oxunurdu:

*Qadınlar evə getsin, kosanın payın gətirsin.
Kosa və keçəl isə pay alıb gedəndə oxuyardılar:
Bahar gəldi, xoş gəldi,
Xəstə könül onu görcək dincəldi,
Sizin bu təzə bayramınız mübarək!
Ayınız, iliniz, gününüz, həftəniz mübarək!*

Novruz bayramı günlərində gənclər yaşlarından asılı olaraq, müxtəlif oyunlar yerinə yetirirdilər. Belə əyləncəli oyunlar içərisində Molla mindi (Ənzəli), A tər-xana-tər-xana, Qara-qazan, Xan-Vəzir, Əlim səndə, Siçan-pişik, Mozadaş, Artırma, Addım bastı, Ovuçda gizlətmə, Yeləncək, Moru-moru, Dirədöymə (Turadöydü), Qoz-qoz, Qatar (Yumurta döyüşmə) , Qazlar-qazlar, Hündürə çıxdı, Yeddi şüşə, Qoşuldu, Yaylıq atdı, Kosa-kosa, Çiling ağac, Ortada qaldı, Gizlənpaç, Çiləmə (müçük-müçük), Top ağacı (Dozu mərə), Cıdır yarışları və s. xüsusi ilə seçilir. Sumqayıt və onun ətraf qəsəbələrində “Novruz bayramı” və onunla bağlı ayinlər indi də yüksək formada qeyd edilir və bütün el bayramları içərisində özünəməxsusluğu ilə seçilir. Sumqayıtda Novruz bayramının keçirilməsinin fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, şəhər ətrafı qəsəbələrdə qədim ənənələr saxlanılmaqla, ölkəmizin və dünyamızın müxtəlif

yerlərindən gələn soydaşlarımızın bir məkanda cəmləşdirən “Müasir Gənclər şəhəri” bu bayrama aid olan yerli xüsusiyyətləri də özündə cəmləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Səməd Vurğun «Seçilmiş əsərləri», Bakı 2005
- 2.Nizami Gəncəvi «İsgəndərnamə», Bakı 2005
- 3.Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar // Seçilmiş əsərləri, «Heydərbabaya salam», Bakı 2005, (478 s.)
- 4.Dadaşzadə D.A. Azərbaycan xalq bayramları, oyun əyləncələri, Bakı, Elm nəşriyyatı, 1986
- 5.Novruz adət-ənənələri (tərtibçi Ruziyyə Quliyeva), AMEA, GREM, Gəncə 2011
- 6.Məmmədov A.M. Gəncə-Qarabağ bölgəsində xalq oyunlarına dair (arxeoloji-etnoqrafik materiallar əsasında), Qarabağın tarixi, arxeologiyası, etnoqrafiyası və Bərdə şəhərinin 3000 illiyi (Elmi-praktik konfrans), Bərdə 2009, səh.107-111
- 7.Məmmədov A.M., Əyyubova Ş.Ə. Goranboyda aşiq yaradıcılığı-Bisavad Teymur (1901 – 1984), (Etnoqrafik materiallar əsasında), Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası, Bakı 2007, № 2, səh. 182 – 191
- 8.Məmmədov A.M. Arxeologiyası və Etnoqrafiya, (Ali məktəblər üçün dərslik), Bakı 2008, səh. 203 – 209.

АРИФ МАМЕДОВ

*Доктор исторических наук, профессор,
Сумгаитский филиал Азербайджанского Учительского Института*

ТРАДИЦИИ НОВРУЗ В СУМГАИТЕ (на основе этнографических материалов)

Праздник Новруз, ежегодно проводимый в нашей стране с древних времён до наших дней, имеет древние корни. В Азербайджане, в первую очередь, он проводился в виде праздника земледельце-скотоводческими племенами как источник радости, связанный с приходом весны. Это также понималось как победа Света над Тьмой. В Азербайджане самые древние видения, связанные с этим праздником известны наскальными изображениями Гобустана и относятся к 13-14 тыс.годам до нашей эры.

Сведения о правилах проведения праздника Новруз имеются в произведениях Азербайджанского поэта и философа XII века Низами Гянджеви, Самеда Вургуна, Мухамеда Хусейна Шахрияра и др. В Сумгаите и в его окраинных посёлках на празднике Новруз среди обычаев выполняются такие обряды как "бяхт ачма фалы", "гулаг фалы", "гыфыл вә дуйуначма"; обычаи: "баджа-баджа", "шал саллама"; церемонии: "году-году", а также игры: "коса-коса", "юмурта дёюшдурма", "чылынг агадж, "дозу мере" и т.д. В Сумгаите и в его окраинных посёлках праздник Новруз, и связанные с ним обряды до сих пор првдятся в высокой форме и отличаются оригинальностью.

ARIF MEMMEDOV

*professor, the doctor of history sciences,
Sumgayit branch of the Azerbaijan Teachers Institute*

**NOVRUZ CUSTOMS IN SUMQAYIT
(by the ethnographical basis)**

Novruz holiday has owner ancient roots which celebrated every year in our country. Initially that celebrated as a holiday like that the source of gladness and joy of the farmer and cattle-breeder kins of Azerbaijan which associated with coming of spring. It was clear like that victory of «the good» over the «the harm». The ancient views which associated with this holiday are known from the Gobustan rock art descriptions in Azerbaijan and that's belong to 13-14 thousand years ago.

It was given the information about the rule of celebration in the works of Nizami Ganjavi – poet and philosopher of XII century, Samed Vurghun, Muhammed Husein Shehriyar and others.

The customs like that «bekht achma fali», «gulag fali», «gafil ve duyunachma», «baja-baja», «shal sallama» and games like that «godu-godu», «kosa-kosa», «yumurta doyushdurme», «chiling aghaj», «dozu mere» and others are performed at Novruz holiday in Sumgayit and surrounding settlements.

Novruz holiday and the ceremonies which associated with it are celebrated with high content and are distinguished oneself by special.

Rəyçilər: t.e.d.N.M.Quliyeva, t.e.d.Q.S.İsmayilov

Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Sumqayıt filialı İctimai fənlər kafedrasının 15 fevral 2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №2).